

عوامل موفقیت نهج البلاغه در جذب اهل سنت

محدثه رشیدی باجگان^۱

چکیده

از زمان حیات علی علیه السلام تا امروز افراد زیادی از مذاهب مختلف جذب ایشان و سخنان دلنشین وی شده‌اند و در آثار خود به بهانه‌های مختلف از سخنان علی علیه السلام بهره می‌بردند و یا مجموعه‌ای واحد در سخنان وی نگاشته‌اند. علمای شیعه و اهل سنت قبل و بعد از نهج البلاغه تألیفاتی چند در سخنان علی علیه السلام داشته‌اند؛ اما رویکردی که به نهج البلاغه در میان شیعه و اهل سنت دیده شده نسبت به هیچ کتاب دیگری مشاهده نشده است. چه عاملی سبب شده است در حالی که بسیاری از این آثار به دست ما نرسیده است و یا متأسفانه به صورت نسخه خطی مانده است. نهج البلاغه این چنین مورد توجه خاص مسلمانان چه شیعه و چه سنی قرار گیرد؟ از جمله امتیازاتی که نهج البلاغه را میان کتب حدیثی دیگر برجسته کرده و علمای اهل سنت را به سوی آن کشانده است، معیار بلاغت در گزینش سید رضی، ساختار نهج البلاغه، موضوعات متنوع و جامع در آن، شخصیت فرامذهبی سید رضی و مقبولیت وی در میان اهل سنت است. از طرفی تألیف و انتشار نهج البلاغه در دوره تعامل شیعیان و اهل تسنن تأثیر بسزایی در انتشار اولیه آن در میان اهل سنت داشته است.

کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، اهل سنت، بلاغت، سید رضی.

۱. کارشناس ارشد دانشگاه قرآن و حدیث، پردیس تهران.

مقدمه

علی علیه السلام شخصیت برجسته تاریخ اسلام فرای دین و مذهب همواره عاشقان حقیقت را به خود جذب کرده و می‌کند. از زمان حیات ایشان تا امروز افراد زیادی از مذاهب مختلف جذب علی علیه السلام و سخنان دلنشین او شده‌اند و در آثار خود به بهانه‌های مختلف از سخنان علی علیه السلام بهره می‌برند و یا مجموعه‌ای واحد در سخنان وی نگاشته‌اند تا اینکه سید رضی به تألیف نهج البلاغه پرداخت و با تألیف آن فصل جدیدی در تلاش مشترک مسلمانان بر کلام گوهریار علی علیه السلام آغاز شد. علمای شیعه و اهل سنت قبل و بعد از نهج البلاغه تألیفاتی چند در سخنان علی علیه السلام داشته‌اند، به عنوان مثال قطب‌الدین راوندی درگذشته به سال ۵۷۳ هجری از عالم بزرگی در حجاز نقل می‌کند که مجموعه‌ای از کلام مولا در مصر دیده است که بالغ بر بیست و چند مجلد بوده است (شرح نهج البلاغه ابن میثم بحرانی، ج ۱، ص ۱۰۱)؛ اما رویکردی که به نهج البلاغه در میان شیعه و اهل سنت دیده شده نسبت به هیچ کتاب دیگری مشاهده نشده است. ابتدا برای اثبات این ادعا مقایسه‌ای کوچک بین نهج البلاغه و دیگر تألیفات در زمینه سخنان علی علیه السلام انجام شده است تا با این مقایسه روشن شود چه عاملی سبب شده است در حالی که بسیاری از این آثار به دست ما نرسیده است و یا متأسفانه به صورت نسخه خطی در گوشه‌ای از جهان در انتظار تصحیح، چاپ و نشر مانده‌اند، نهج البلاغه این چنین مورد توجه خاص مسلمانان چه شیعه و چه سنی قرار گیرد.

گردآورندگان سخنان علی علیه السلام

در ادامه سعی شده تمام مجموعه‌هایی که در جمع‌آوری سخنان علی علیه السلام تألیف شده است، ذکر گردد.

(امیرالمؤمنین علیه السلام و نهج البلاغه، صص ۳۳۵-۴۶۷؛ گردآورندگان سخنان علی علیه السلام از آغاز تا غررالحکم با نگاهی به شرح آقا جمال خوانساری؛ چشمه خورشید، صص ۱۱۰-۱۲۱)

قرن اول هجری

۱. کتابی از حارث اعور همدانی (م ۶۵ ه.ق)، وی که از شیعیان بوده، به احتمال زیاد اولین جمع آورنده سخنان علی علیه السلام باشد. او در کتابش، خطابه‌های علی علیه السلام و سخنانی از او را در زمینه توحید آورده است.

۲. خطب امیرالمؤمنین علی المنابر فی الجمع و الاعیاد و غیرهما از ابوسلیمان زید بن وهب جهنی کوفی (م ۹۷ ه. ق) از بزرگان تابعین و از راویان ثقه بوده است. وی در کتابش خطابه‌های امیرالمؤمنین علیه السلام در اعیاد را جمع آوردی کرده است و نخستین کتابی است که در این باره تألیف شده است.

۳. کتابی از اصبع بن نباته که از شیعیان بوده و در نقل حدیث به کثرت نقل، استواری در نقل، وثاقت و اتفاق مشهور بوده است. وی از جانب برخی رجالیون عامه توثیق شده است و از طرفی به دلیل حب والای او به علی علیه السلام مورد طعن برخی دیگر از رجالیون عامه قرار گرفته است.

قرن دوم هجری

۴. خطب علی علیه السلام از لوط بن یحیی که از بزرگان علما و محدثان شیعه که دارای آثار فراوانی است. وی از اصحاب امام حسن و امام حسین علیهم السلام و از راویان امام صادق علیه السلام و مورد اعتماد محدثان و مورخان شیعه و سنی بوده است.

۵. خطب امیرالمؤمنین علیه السلام از اسماعیل بن مهران بن ابی نصر زید سکونی کوفی که وی از ثقات محدثان شیعه و راوی سخنان امام رضا علیه السلام بوده و کتاب‌های متعددی در موضوعات مختلف نگاشته است.

۶. خطب امیرالمؤمنین علیه السلام از صالح بن ابی حماد رازی که شیعه و از اصحاب امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری علیهم السلام است. برخی او را تضعیف کرده و برخی ستوده‌اند. وی دارای تألیفات فراوان بوده است که متأسفانه به دست ما نرسیده‌اند.

۷. خطب علی علیه السلام از ابومخنف لوط بن یحیی که از بزرگان علما و محدثان شیعه که دارای آثار فراوانی است. وی از اصحاب امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام و از راویان امام صادق علیه السلام و مورد اعتماد محدثان و مورخان شیعه و سنی بوده است.

۸. خطب الزهرا از ابومخنف لوط بن یحیی (م ۱۵۷ ه. ق)، وی از شیعیان بوده و مورد طعن اهل سنت واقع شده است.

۹. خطب امیرالمؤمنین علیه السلام از عبدالعظیم حسنی علیه السلام که از محدثان بزرگوار شیعه بوده است.

۱۰. خطب علی کرم الله وجهه از ابومنذر هشام بن محمد بن سائب کلبی (م ۲۰۴ ه. ق)، وی شیعه و از اصحاب امام صادق علیه السلام بوده است. او یکی از محدثان بزرگ و علمای عالی‌قدر و دارای آثار متعدد بوده که مورد طعن برخی رجالیون با بیان «رافضی لیس بثقه» واقع شده است. شیخ

مفید در ارشاد و سید رضی در نهج البلاغه خطبه‌های زیادی از این کتاب نقل کرده‌اند؛ هرچند از آثار کلبی جز اندکی باقی نمانده است، اما تأثیر او در آثار مورخان و محدثان اسلامی بسی گسترده است.

۱۱. خطب امام علی علیه السلام از محمد بن عمر واقدی (م ۲۰۷ هـ.ق)، وی شیعه و از علما و محققان بزرگ اسلامی بوده و آثار و تالیفاتی در موضوعات حائز اهمیت نگاشته است که هر کدام از مصادر معتبر به شمار می‌روند.

قرن سوم هجری

۱۲. مقامات در مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام از ابوجعفر اسکافی، وی از متکلمان و عالمان اهل تسنن بوده است. این کتاب که به بیان سخنان علی علیه السلام پرداخته، مورد رجوع سید رضی واقع شده است.

۱۳. خطب علی علیه السلام از ابوالفضل نصر بن مزاحم منقری کوفی (م ۲۱۲ هـ.ق)، وی شیعه و از برجسته‌ترین عالمان سیره و مغازی و حروب بوده که دارای تالیفات فراوان بوده است؛ ولی متأسفانه از تالیفات او جز وقعة الصفین نمانده است. او مورد توثیق برخی از رجال شناسان اهل سنت و مورد تضعیف برخی دیگر قرار گرفته است.

۱۴. خطب امیرالمؤمنین علیه السلام از مسعدة بن صدقه، وی سنی مذهب بوده و از راویان امام صادق علیه السلام به شمار می‌رود. در حدیث، مورد توثیق برخی از رجال یون شیعه قرار گرفته است. این کتاب وی تا زمان سید هاشم بحرانی (م ۱۱۰۷ هـ.ق) وجود داشت و وی مکرر در تفسیر خود البرهان فی تفسیر القرآن از آن نقل کرده است.

۱۵. خطب علی و کتبه الی عماله از علی بن محمد مدائنی (م ۲۲۵ هـ.ق)، از بزرگان و عالم‌ترین مورخان اهل سنت که مورد توثیق رجال شناسان اهل سنت می‌باشد. او دارای تالیفات بسیار بوده و به جمع خطبه‌ها و نامه‌های حضرت به والیان پرداخته است. در آثار مورخان بعدی گزارشات فراوان از او وجود دارد.

۱۶. رسائل امیرالمؤمنین علیه السلام و اخباره و حروبه از ابو اسحاق ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی (م ۲۷۳ هـ.ق)، وی ابتدا زیدیه بوده و بعد شیعه شده و از بزرگترین و گران‌قدرترین عالمان شیعه به حساب می‌آید. او که دارای تالیفات بسیاری است، کتاب دیگری دارد به نام کلام علی فی الشوری (سخنان علی علیه السلام در مجلس شورای بعد از عمر) و کتاب سومی دارد مشتمل بر

خطبه‌های آن حضرت به نام الخطب المعربات یا به نوشته نجاشی الخطب - المقریات در سایر کتاب‌هایش نیز سخنان حضرت را آورده است (در پیرامون نهج البلاغه، ص ۸۳).

۱۷. الخطب المعربات یا الخطب المقربات از ابواسحاق ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی (م ۲۷۳ هـ. ق)، وی از شیعیان بوده است.

۱۸. خطب و مقتل امام علی بن ابی طالب علیه السلام از ابواسحاق ابراهیم بن سلیمان بن عبیدالله خراز کوفی نهمی، وی شیعه مذهب و محدثی جلیل القدر و از عالمان بزرگ و راویان ثقه بوده است که دارای تألیفات و آثار متعددی بوده که متأسفانه از بین رفته است.

۱۹. کتابی از ابوالحسن علی بن محمد مدائنی اخباری که از شیعیان بوده و مجموعه‌ای از خطبه‌های علی علیه السلام و نامه‌های آن حضرت را به والیان و حکامش را جمع‌آوری کرده است.

۲۰. مائة کلمة لامیر المؤمنین علی بن ابی طالب از ابوعثمان عمرو بن بحر جاحظ (م ۲۲۵ هـ. ق)، وی که معتزلی مذهب بوده، از بزرگان ادیبان عرب و سرآمد علوم مختلف به شمار می‌رفته است. شیخ مفید و سید بن طاووس در رد او تألیف کرده‌اند. این اثر او گزینش صد کلمه مختصر از کلام مولا علیه السلام با معیار فصاحت و بلاغت است که برخی بزرگان علم و ادب آن را به نظم کشیده، شرح کرده و سبک و سیاقش را دنبال نموده‌اند. شریف رضی نیز بخشی از آن را در نهج البلاغه آورده است.

۲۱. خطب امیر المؤمنین المرویه عن الامام الصادق علیه السلام از ابوروح فرج بن فروه، او که از شیعیان بوده خطب علی علیه السلام را به واسطه‌ی مسعدة بن صدقه از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند. شیخ حسن بن سلیمان حلّی در کتاب خود، منتخب البصائر خطبه امیر المؤمنین، مخزون را از آن نقل می‌کند. احتمال دارد شریف رضی خطبه اشباح را از همین کتاب آورده باشد.

قرن چهارم هجری

۲۲. الملاحم از عبدالعزیز بن یحیی جلودی (م ۳۳۲ هـ. ق) که از بزرگان عالمان امامیه و محدثان بوده است. این اثر او خطبه‌ها و سخنان درباره فتنه‌ها و شورش‌ها و پیشگویی‌ها حضرت است. از وی دو بیست تألیف نام برده‌اند که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: خطبه‌های علی علیه السلام شعر علی علیه السلام و مسند علی علیه السلام مقتل علی علیه السلام ولی متأسفانه هیچ یک از آثارش نمانده است.

۲۳. خطب امیر المؤمنین علیه السلام مع شرحها قاضی ابوحنیفه نعمان بن محمد بن منصور تیممی مغربی مصری (م ۳۶۳ هـ. ق)، وی ابتدا مالکی بوده و سپس به تشیع گرویده است. او که از

علمای بزرگ و ام الفقهاء بوده، دارای کتاب‌های فراوان در دفاع از مذهب اهل بیت علیهم‌السلام است که دعائم الاسلام نیز از جمله تألیفات اوست.

۲۴. نهج البلاغه از سید رضی، از شیعیان بزرگوار و مورد توثیق شیعه و اهل سنت. او در نهج البلاغه به جمع‌آوری سخنان امیرالمؤمنین علیه‌السلام با معیار بلاغت پرداخته است که بسیار مورد توجه شیعه و اهل سنت قرار گرفته و غیر از مسلمانان نیز بسیار به آن علاقه‌مند شده‌اند؛ و امروزه در کل دنیا همچنان چاپ و منتشر می‌شود.

قرن پنجم هجری

۲۵. نزهة الادب فی الحاضرات از منصور بن حسین ابوسعید آبی، او از شیعیان قرن چهارم و پنجم بوده، این کتاب را درباره خطبه‌های علی علیه‌السلام و کلمات او تألیف نموده و خود کتاب را تلخیص کرده و برای آن، نام نثر الدرر را برگزیده است.

۲۶. دستور معالم الحكم و مآثور مكارم الشيم من كلام اميرالمؤمنين علی بن ابی طالب علیه‌السلام از ابوعبدالله محمد بن سلامه بن جعفر بن علی شافعی معروف به قاضی قضاعی (م ۴۵۴ هـ. ق)، شافعی مذهب بوده و در رشته‌های مختلف اسلامی به ویژه حدیث و تاریخ تبحر داشته است. کتاب شهاب الاخبار فی الحكم و الامثال و الآداب من الاحادیث نبویه او مورد توجه عالمان شیعه و سنی قرار گرفته است. وی به روش سید رضی گزیده‌ای از سخنان امیرالمؤمنین علیه‌السلام را در نه باب ابتکاری به نقل از راویان بزرگ و معتبر آورده که چندین بار به چاپ رسیده است.

۲۷. مواطن اميرالمؤمنين علیه‌السلام از حسین بن عبیدالله بن ابراهیم غضائری معروف به ابوعبدالله که از شیعیان و از محدثان عالی مقام و از ثقات به شمار می‌رود. وی دارای تألیفات فراوانی است و از مشایخ شیخ طوسی و ابوالعباس نجاشی بوده است.

۲۸. کلام علی علیه‌السلام و خطبه از ابوالعباس یعقوب بن ابی احمد صیمری، در کتاب‌های رجال و تراجم چیزی درباره او نیامده است. ابن ابی‌الحدید در کتابش از او نام می‌برد.

۲۹. عیون الحكم و المواعظ و ذخيرة المتعظ و الواعظ از کافی‌الدین ابوالحسن علی بن محمد بن شاکر مؤدب لیثی واسطی، وی با انگیزه گرفتن از صد کلمه جاحظ و با استناد از نهج البلاغه،

دستور معالم و مناقب خطیب خوارزمی و...، این اثر را در سی باب و نود و یک فصل بر اساس حروف معجم تنظیم کرده است. این کتاب در تهران به چاپ سنگی در آمده و در سال ۱۳۷۶ ه. ش تحقیق و چاپ شده است.

قرن ششم هجری قمری

۳۰. خطب علی بن ابی طالب از ابوموسی محمد بن عمر بن احمد بن عمر اصفهانی معروف به ابن مدینی (م ۵۸۱ ه. ق) که از عالمان و حافظان بزرگ حدیث است. الاخبار الطوال از دیگر آثار اوست.

۳۱. نثر اللثالی از عزالدین ابوالحسن علی بن فضل الله بن علی حسنی راوندی، وی از شیعیان و عالمان برجسته و از فقیهان فاضل و از محدثان مورد اعتماد بوده است و این کتاب توسط یک مترجم روسی ترجمه و چاپ شده است.

۳۲. نثر اللالی که به احتمال فراوان، اثری از طبرسی است؛ ولی احتمال های دیگری نیز وجود دارد^۱. در این کتاب کلمات قصار امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است.

۳۳. مطلوب کل طالب من کلام علی بن ابی طالب از محمد بن محمد بن عبدالجلیل عمری بلخی معروف رشیدالدین وطواط (م ۵۷۳ ه. ق)، وی شافعی مذهب بوده (الاعلام قاموس تراجم الاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، ج ۷، ص ۲۶). او که ادیب و شاعر و کاتب بود، صد کلمه از کلمات امیرالمؤمنین را جمع کرده و به فارسی برگردانده و شرح کرده است. این احتمال وجود دارد که این اثر، همان شرح صد کلمه جاحظ باشد.

۳۴. غرر الحکم و درر الکلم از ناصح الدین ابوالفتح عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی (م ۵۵۰ ه. ق)، شیعه و از مشایخ ابن شهر آشوب است. وی ۱۱۰۵۰ جمله کوتاه از سخنان حکمت آمیز امیرمؤمنان علیه السلام را جمع نموده و به ترتیب حروف معجم مرتب ساخته است. این کتاب با استقبال مواجه شده و بسیار چاپ و ترجمه و شرح شده است.

۳۵. منثور الحکم از ابوالفرج عبدالرحمن علی بن محمد بکری مشهور به ابن جوزی (م ۵۹۷ ه. ق)، وی سنی مذهب بوده و فاضل و محقق در تفسیر و حدیث، صناعت موعظه بوده و در کلیه علوم متبحر بوده است. تألیفات فراوانی از او به جا مانده است.

۱. «کلمات قصار امام علی علیه السلام در نثر اللالی»، حافظیان بابلی، ابوالفضل، پژوهش های نهج البلاغه، پائیز ۱۳۸۰، شماره ۱.

قرن هفتم هجری

۳۶. الحکم المنسوبة از ابن ابی الحدید معتزلی (م ۶۵۶ ه. ق). او که در برخی علوم بی مانند بود، هزار کلمه از کلماتی را که سید رضی در نهج البلاغه نیاورده، در این کتاب آورده است.

قرن نهم هجری

۳۷. کتابی از جمال الدین ابو العباس احمد بن محمد بن فهد حلی (م ۸۴۱ ه. ق). وی شیعی مذهب، عالمی بزرگ و موثق و فقیهی گران قدر بود و نزد شاگردان شهید اول و محقق اول تلمذ نمود. او صاحب مقاماتی عالی و تألیفاتی ارزنده است.

قرن دهم هجری

۳۸. منتخب وصایا امیرالمؤمنین و حکمه، این اثر که در ۹۹۱ ه. ق کتابت شده و مجموعه‌ای است از کلمات امیرالمؤمنین علیه السلام به ترتیب حروف معجم که در پایان، وصیت‌نامه حضرت به فرزندش امام حسین علیه السلام را آورده است. نسخه‌ای به قلم میرقاسم قره‌باغی و تعلیقاتی فارسی از آن موجود است.

۳۹. حکم سیدنا علی علیه السلام.

قرن دوازدهم هجری

۴۰. نظم وصیة امیرالمؤمنین لولده الحسنین علیهما السلام مشتمل بر وصیت حضرت به حسین علیه السلام که به فارسی به نظم کشیده شده است و نسخه‌ای از آن به خط امین بن مسیح به سال ۱۱۰۴ ه. ق موجود است.

۴۱. وصایا امیرالمؤمنین علیه السلام از وصیت‌های امیرالمؤمنین علیه السلام است که نسخه‌ای از آن به خط سلطان محمد خوشنویس اصفهانی به سال ۱۱۱۰ ه. ق موجود است.

۴۲. وصایا امیرالمؤمنین علیه السلام لولده حسن علیه السلام از وصیت‌های حضرت به امام حسن علیه السلام با ترجمه فارسی.

۴۳. الالکی المنثورة از سید قطب الدین محمد ملقب به قطب الاقطاب حسینی ذهبی شیرازی که از شیعیان بوده و به سال ۱۱۳۰ ه. ق رساله‌ای با موضوع شرح حدیث و به صورت منظوم از بحر رجز در قزوین به نظم کشیده است.

۴۴. الصحيفة العلوية و التحفة المرتضوية از عبدالله بن صالح بن جمعة بن علی بحرانی سماهیجی (م ۱۱۳۵ ه. ق)، شیعه مذهب و از عالمان پارسا و بزرگان بحرین، این کتاب مجموعه‌ای از کلام امام علی علیه السلام است که بدون ذکر سند و چند بار چاپ شده و آن را صحيفة العلوية الاولى نیز نامیده‌اند.

قرن سیزدهم هجری

۴۵. انیس السالکین فی بعض کلمات امیرالمؤمنین علیه السلام از سید زین الدین ابی القاسم طباطبائی طهرانی مشهور به سید آقا. وی که از شیعیان است گزیده‌ای از غرر الحکم و درر الکلم را در سال ۱۲۹۳ ه. ق تألیف نموده است.

۴۶. الصحيفة العلوية الثانية از حسین بن محمدتقی بن علی محمد طبرسی، محدث نوری (م ۱۲۹۳ ه. ق)، شیعه مذهب و از فقیهان برجسته و محدثان خبیر و کم نظیر است. او دارای آثار گران قدری است و در این اثر ۱۰۳ دعا و مناجات امیرالمؤمنین علیه السلام آورده است که مستدرک صحيفة الاولى به شمار می‌رود.

۴۷. حکم علی بن ابی طالب از نویسنده فاضل مسیحی، تعدادی از حکمت‌های علی علیه السلام را با ترجمه و توضیحات و شرح آورده که در سال ۱۸۰۶ میلادی چاپ شده است.

۴۸. غرر جوامع الکلم، در این کتاب که از نویسنده‌ای ناشناس است، گزیده‌ای از سخنان علی علیه السلام به ترتیب حروف الفبا آمده است.

۴۹. سجع الحمام فی حکم الامام امیرالمؤمنان علی بن ابی طالب از علی جندی، محمد ابوالفضل ابراهیم، محمد یوسف محبوب که نویسندگان اهل سنت‌اند.

قرن چهاردهم هجری

۵۰. مائة کلمة جامعه از عباس بن محمدرضا قمی، محدث قمی (م ۱۳۵۹ ه. ق)، وی که از شیعیان بزرگوار و عالمی پارسا و رجال شناسی برجسته به شمار می‌رود و دارای آثار فراوان است. وی در این اثر، صد سخن از امیرالمؤمنین علیه السلام را گزیده و شرحی مختصر به فارسی بر آنها نگاشته است. آثار او مورد استقبال عوام و خواص است.

۵۱. خطب امیرالمؤمنین علیه السلام فی الملاحم مع شرحها از محمد حرزالدین علی هندی،

مجموعه‌ای از خطبه‌های امیرالمؤمنین علیه السلام درباره فتنه‌ها و پیشگویی‌های آن حضرت در حوادث آینده است.

۵۲. هدی و نور من کلام امیرالمؤمنین علی ابی طالب از ثروت منصور هیکل احمدی شرقاوی مصری، از نویسندگان اهل تسنن که مجموعه‌ای از خطبه‌ها و سخنان و نامه‌های امام علی علیه السلام را در هفت بخش نگاشته است.

۵۳. منتخبات من حکم الامام علی علیه السلام، از اسماعیل یوسف ادیب صحفی اردنی.

۵۴. جوامع ما ورد عن امیرالمؤمنین علیه السلام فی المواضيع المختلفه از محمدباقر محمودی، شیعه مذهب و صاحب کتاب نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه.

تفاوت نهج البلاغه با کتب دیگر در چیست؟ مگر این کتب از کلام گران‌قدر امیرالمؤمنین نیست؟! چرا نهج البلاغه با گذشت بیش از ده قرن از تولد آن همچنان زنده و در حال رشد است و برخی از این آثار چنانچه شایسته سخنان علی علیه السلام بود منتشر نشدند؟ مصطفی دلشاد تهرانی به نقل از عزیزالله عطاردی قوچانی که در نسخ خطی بسیاری از کشورها به خصوص کشورهای همسایه ایران جستجو کرده‌اند، می‌گوید:

هیچ کتاب حدیثی به اندازه نهج البلاغه نسخه خطی ندارد. به عنوان مثال ۱۱۶ نسخه نهج البلاغه و شرح و گزیده در کتابی با عنوان نسخ خطی نهج البلاغه تنها در کتابخانه ایه الله مرعشی معرفی شده (امام علی در آینه قلم، کارنامه منابع درباره امیرمؤمنان علیه السلام مورد ۳۵۵۰).

این تعداد نسخه خطی مانده از نهج البلاغه، میزان استقبال از نهج البلاغه در همان سال‌های اولیه را می‌رساند. با توجه به مطالبی که در معرفی آثار تدوین شده در سخنان علی آورده شد، می‌توانیم به مقایسه اجمالی بین نهج البلاغه و سایر تألیفات در این زمینه پردازیم و با این مقایسه، به دلیل موفقیت نهج البلاغه در جذب مخاطب به خصوص از بین اهل سنت دست یابیم.

عوامل مؤثر در اقبال اهل سنت به نهج البلاغه

به طور کلی در انتشار یک اثر و جذب مخاطبین به سوی آن، سه دسته عوامل مؤثر می‌باشد.

۱. ویژگی‌های خود اثر و تناسب آن با نیاز و سلیقه جامعه

۲. مقبولیت و محبوبیت مؤلف اثر در جامعه

۳. شرایط انتشار اثر و تبلیغات بیرونی برای معرفی آن

محتوای همه کتبی که در آن سخنان علی گرد آمده است، سخنان ارزشمند امیرالمؤمنین است. ولی تفاوت کلی آن‌ها در این سه موردی است که اشاره شد؛ یعنی گزینش و چینش سخنان حضرت، مقبولیت مؤلف اثر و شرایط جامعه در پذیرش اثر و موقعیت نشر و تبلیغات برای معرفی آن.

۱. گزینش و چینش نهج البلاغه

۱.۱. گزینش نهج البلاغه بر اساس بلاغت

علی علیه السلام چون مرد سخن بود، خطابه‌های فراوان انشا می‌کرد و همچنین به تناسبات مختلف جمله‌های حکیمانه کوتاه فراوان از وی شنیده می‌شد، همچنان که نامه‌های فراوان مخصوصاً در زمان خلافت می‌نوشت و مردم مسلمان علاقه و عنایت خاصی به حفظ و ضبط آن‌ها داشتند. علامه سبط ابن جوزی حنفی، در گذشته به سال ۳۴۶ هجری قمری نیز از قول سید مرتضی تعداد خطبه‌های آن حضرت را چهارصد عنوان می‌نویسد (تذکره الخواص، ص ۱۱۴) یعنی آنچه در دسترس وی بوده این مقدار بوده است و قطعاً بسیاری از خطبه‌ها، با توجه به سخن مسعودی، در دسترس او نبوده است. گواهی دانشمند خبیر و متتبعی مانند مسعودی می‌رساند که خطابه‌های علی علیه السلام چقدر فراوان بوده است. مسعودی که تقریباً صد سال پیش از سید رضی می‌زیسته است (اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری) در جلد دوم مروج الذهب تحت عنوان «فی ذکر لمع من کلامه و اخباره و زهده» می‌گوید:

آنچه مردم از خطابه‌های علی در مقامات مختلف حفظ کرده‌اند^۱، بالغ بر چهارصد و هشتاد و اندی می‌شود. علی آن خطابه‌ها را بالبدیهه و بدون یادداشت و پیش‌نویس، انشا می‌کرد و مردم هم الفاظ آن را می‌گرفتند و هم عملاً از آن بهره‌مند می‌شدند (مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۲، ص ۴۱۹).

در نهج البلاغه تنها ۲۴۱ قسمت به نام خطبه نقل شده است. سید رضی شیفته سخنان

۱. شهید متفکر مرتضی مطهری در سیری در نهج البلاغه می‌فرماید: برای من معلوم نیست که مقصود مسعودی این است که در متن کتب حفظ شده است و یا مقصود این است که مردم از بر کرده‌اند و یا هر دو قصد شده است.

علی علیه السلام بود و نیز مردی ادیب و شاعر و سخن‌شناس بود. سید رضی به خاطر شیفتگی که به ادب داشت بیشتر از زاویه فصاحت و بلاغت و ادب به سخنان مولی می‌نگریسته و بر همین اساس، در گزینش آن‌ها این خصوصیت را در نظر گرفته است (سیری در نهج‌البلاغه، ص ۲۲).
سید رضی در مقدمه نهج‌البلاغه می‌گوید:

برخی از دوستان از من خواستند کتابی تألیف کنم که سخنان برگزیده امیرالمؤمنین در جمیع فنون و بخش‌های مختلف، از خطبه‌ها، نامه‌ها، مواعظ و ادب در آن گرد آید؛ زیرا می‌دانستند این کتاب متضمن شگفتی‌های بلاغت و نمونه‌های ارزنده فصاحت و جواهر سخنان عرب و نکات درخشان از سخنان دینی و دنیوی خواهد بود که در هیچ کتابی جمع‌آوری نشده و در هیچ نوشته‌ای جوانب آن گردآوری نگردیده است؛ زیرا امیرالمؤمنین منشأ فصاحت و منبع بلاغت و پدیدآورنده آن است، مکنونات بلاغت به وسیله او آشکار گردیده و قوانین و اصول آن از او گرفته شده است.

سید رضی خوب متوجه شده بود که پیشنهاد دوستان، پیشنهادی به‌جا و ارزشمند است و آن را دریافت و به جای گردآوری خصائص ائمه تنها به یک ویژگی، بلاغت و فصاحت، آن هم تنها در یکی از آن بزرگواران پرداخت و چه خوب حق مطلب را ادا کرد. خود در این باره می‌فرماید:

منظورم این بود که علاوه بر فضائل بی‌شمار دیگر، بزرگی قدر و شخصیت امیرالمؤمنین را از این نظر روشن سازم که امام علی علیه السلام تنها فردی است که از میان تمام گذشتگانی که سخنی از آن‌ها به جا مانده، به آخرین مرحله فصاحت و بلاغت رسیده و گفتار او اقیانوسی است بی‌کرانه که سخن هیچ بلیغی به پایه آن نخواهد رسید (نهج‌البلاغه، مقدمه سید رضی).

این چنین سید رضی در میان گفتار بلیغ امیرمؤمنان بلیغ‌ترین آن‌ها را برگزید و این گزینش در جلب نظر ادب دوستان بسیار مؤثر واقع شد و همان‌طور که خود یقین داشت، خیلی زود مرزها را درنوردید.

این کار را شروع کردم در حالی که یقین داشتم سود و نفع معنوی آن بسیار است و به زودی همه جا را تحت سیطره خود قرار خواهد داد و اجر آن ذخیره آخرت خواهد بود (همان).

سید رضی برای این اثر، معیاری گزینشی برگزیده بود که خیلی زود نهج البلاغه را به سرزمین‌های دور همچون خراسان رسانید.

کسانی که با کتاب‌های رجال علم و ادب و تذکره‌های عالمان و شاعران سر و کار دارند و با کتاب‌هایی مانند یتیمه الدهر و دمیه القصر و خریده آشنا می‌باشند، توجه دارند که در آن زمان، خراسان مرکز شاعران و نویسندگانی بود که به عربی شعر می‌گفتند و یا کتاب‌های ادبی می‌نوشتند. به همین جهت نهج البلاغه که از نظر ادبی و فصاحت و بلاغت مورد توجه ادیبان دانشمند و سخن‌شناس قرار گرفته بود. با سرعت به مراکز علمی و ادبی خراسان رسید و بسیاری از علمای ادب و کلام جذب آن شدند و به شرح و تفسیر آن پرداختند. یعقوب بن احمد نخستین کسی است که نهج البلاغه را به خراسان آورده و این کتاب را استنساخ نموده و مورد بحث قرار داده است. وی خود اهل ادب بود و آن را برای ادیبان قرائت می‌کرد. یعقوب بن احمد، حوزه درس داشته و ادبیات تدریس می‌کرده است و شاعری توانا بود. از دیگر افرادی که به ترویج نهج البلاغه در خراسان پرداخت، علی بن احمد فنجگردی نیشابور بود. او از بزرگان عصر خود بود و در نیشابور اقامت داشت، فنجگردی شاعری توانا و ادبی عالی مقام بود. یاقوت حموی در معجم الادباء شرح حال او گفته است:

وی یکی از نوادر زمان و ادیبان بزرگ عصر خود بود و در نظم و نثر از مشاهیر زمان به شمار می‌رفت (علمای خراسان و نهج البلاغه، صص ۵ - ۱۱).
او خود اشعار امیرالمؤمنین را جمع می‌کرد و ابن شهر آشوب در مناقب خود این دو بیت را از وی نقل می‌کند:

لا تنکرن غدیر خم انه کالشمس فی اشراقها بل اظهر

فیه امامه حیدر و کماله و جلاله حتی القیامه تذکر (همان، ص ۱۰ و ۱۱).

چنانچه آقای عطاردی در کتاب علمای خراسان و نهج البلاغه معرفی می‌کند، جلاله زمخشری خوارزمی از دیگر افرادی که در سرزمین خراسان به نهج البلاغه پرداخته است، وی در معرفی او این گونه می‌نویسد:

یکی از علمای بزرگ و مفسرین عالی مقام است، او در علوم ادب و بلاغت نیز بسیار مشهور و معروف می‌باشد، آثار او در تفسیر و ادب نزد همگان معلوم است و آثار او از مصادر مهم در معارف اسلامی بشمار می‌روند (همان، ص ۱۹).

توجه افراد بلیغ و ادیب به نهج البلاغه این مطلب را به ذهن تقرب می‌کند که جنبه بلاغی نهج البلاغه در جذب آن‌ها بسیار اهمیت داشته است. اینها تنها نمونه‌ای از افرادی است که در قرن ۵ و ۶ هجری قمری به طور خاص به نهج البلاغه توجه داشته‌اند. نهج البلاغه پس از چهارده قرن برای شنونده امروز همان لطف، حالات، گیرندگی و جذابیتی را دارد که برای مردم آن روز داشت (سیری در نهج البلاغه، ص ۲۵).

بر اساس کتب تراجم، بیشتر افرادی که تا امروز به سراغ نهج البلاغه رفته‌اند، دارای دانش و تجربه‌ای در ادبیات عرب بوده‌اند و در صحبت‌های خود به این ویژگی نهج البلاغه اشاره کرده‌اند. چند نمونه از صحبت‌های علمای اهل سنت که توجه خاص آن‌ها را به جنبه بلاغی نهج البلاغه نشان می‌دهد، در زیر آمده است:

ابن ابی‌الحدید در مقدمه شرح نهج البلاغه خود، درباره فصاحت و بلاغت گفتار علی علیه السلام می‌گوید:

علی امام اهل فصاحت و بلاغت می‌باشد و درباره سخنان او گفته‌اند که از سخنان خالق پائین‌تر و از کلمات مخلوق فراتر است؛ مردم فصاحت و بلاغت را از وی فرا گرفته‌اند و منشیان و مترسلان طرز نامه‌نگاری را از وی آموختند (ابن ابی‌الحدید، پیشین، مقدمه)

وی بارها در لابه لای خطوط شرح خود از بلاغت و فصاحت سخنان علی علیه السلام در نهج البلاغه تمجید می‌کند. به برای نمونه به این مثال اکتفا می‌کنیم. او در ذیل خطبه ۱۰۸ آورده است:

هر کس می‌خواهد فصاحت و بلاغت را بیاموزد و ارزش یک سخنران نسبت به سخنان دیگر تشخیص دهد، لازم است در این خطبه علی دقت و تأمل نماید، زیرا نسبت این خطبه به سخنان دیگر به غیر از قرآن کریم و سخنان پیامبر اسلام مانند تفاوت ستارگان درخشانی است که در آسمان گسترده شده‌اند، با ریگ‌های زمین که در همه جا پراکنده شده‌اند.... اگر این خطبه را برای شخص بی‌دین و ملحدی که با تمام توان می‌خواهد روز قیامت را انکار نماید، بخواند، قدرت او در هم می‌شکند و دچار وحشت و اضطراب می‌گردد....

بی‌رقیب بودن فصاحت و بلاغت نهج البلاغه در طول تاریخ، جنبه‌ای است که محمد عبده این چنین درباره‌اش اظهار نظر می‌کند.

فصاحت و بلاغت و گفته‌های دلنشین چنان در نهج البلاغه پشت سر هم صف بسته‌اند

که آدمی از آن حیرت می‌کند و از آن همه منطق شیرین و بیان جذاب و عبارات روشن و ترکیب جملات و شیوایی سخن لذت می‌برد و با حق و حقیقت آشنا می‌شود و از فتنه و فسادهای جامعه اسلامی آگاهی پیدا می‌کند و راه حق را از باطل در می‌یابد. گوینده این سخنان فصیح و خطبه‌های بلیغ، پرچمدار مبارزه میدان بلاغت و سخنوری، امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب می‌باشد که با این خطابه‌های آتشین خود، همه فصیحان و خطیبان را در تاریخ از میدان سخنوری بیرون کرده و قهرمانی را در طول زمان به خود اختصاص داده است (امیرالمؤمنین علیه السلام و نهج البلاغه، صص ۴۸۰-۴۸۱).

در همین سخن کوتاه، عبده غیر از بلاغت نهج البلاغه از جنبه‌های مختلف کشش ظاهری سخنان علی علیه السلام چون جذابیت بیان، روشنی عبارات، ترکیب جملات و شیوایی سخن و کشش باطنی آن چون حق و حقیقت در سخن وی، آگاهی دادن از فتنه‌های جامعه و نمایاندن راه حق در این فتنه‌ها را نیز نام می‌برد.

محمد محی‌الدین عبدالحمید از دانشمندان و نویسندگان پرکار مصری در مقدمه‌اش بر شرح شیخ محمد عبده، درباره آشنایی خود با نهج البلاغه می‌گوید:

نهج البلاغه سخنان فصیح‌ترین مردم پس از رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌باشد. علی بن ابی‌طالب چنان بر خطابه مسلط می‌باشد که به آسانی موضوعات را بیان می‌کند و با زبان شیرینش مردم را مجذوب می‌نماید، علی از روز نخست با وحی و رسالت نزدیک بود بیش از همه با اسلام و قرآن آشنایی داشت (شرح نهج البلاغه، مقدمه محقق).

استاد حسین نائل مرصفی، استاد فن بلاغت، درباره بلاغت نهج البلاغه می‌گوید: هیچ نویسنده توانا و گوینده فصیح و شاعر زبردستی نیست که در مقام توصیف و ستایش نهج البلاغه، چنان که باید، حق آن را ادا کند و یا در تقریظ آن چیزی بنویسد. کافی است که بگوییم نهج البلاغه تنها کتاب جامعی است که لطف تمدن جدید و سادگی و سختی زندگی قدیم را باهم جمع کرده و یگانه منزلی است که حقیقت بعد از آن که در هر لغتی لغزشی یافت، آن را برای مسکن خود برگزید تا به سوی آن روی آورد و با اطمینان در آن قرار گیرد (در پیرامون نهج البلاغه، صص ۴۳-۴۵).

این نمونه‌ها بیانگر نقش گزینش سید رضی در جذب علمای اهل سنت به نهج البلاغه است.

۲.۱ ساختار نهج البلاغه

علی علیه السلام تنها در یک میدان اسب نتاخته، بلکه در میدان‌های گوناگون که بعضی با بعضی متضاد است، تکاور بیان را به جولان آورده است. نهج البلاغه شاهکار است؛ نه تنها در یک زمینه، بلکه در زمینه‌های گوناگون. سخن شاهکار در یک زمینه وجود دارد گرچه انگشت‌شمار است. سخن در زمینه‌های گوناگون ولی در حد معمولی نه شاهکار فراوان وجود دارد. ولی اینکه سخنی شاهکار باشد و در عین حال محدود به زمینه خاصی نباشد، از مختصات نهج البلاغه است. جدای از قرآن که داستان دیگری است، کدام شاهکار را می‌توان پیدا کرد که به اندازه نهج البلاغه متنوع باشد؟! (سیری در نهج البلاغه، ص ۴۲). در نهج البلاغه، هم از خطبه‌های بلند و کوتاه، هم از نامه‌ها و هم از کلمات کوتاه حکمت‌آموز و نیز در خصوص تمامی مسائل دینی و دنیوی گرد آمده است. قدامه بن جعفر در باره این ویژگی سخنان علی این گونه گفته است:

برخی در سخنان کوتاه توانايند و برخی در خطبه‌های طولانی و علی در هر دو قسمت بر همه پیشی گرفته است، همچنان که در سایر فضیلت‌ها (همان، ص ۳۴).

برخی قبل و بعد از سید رضی در پی جمع خطب یا نامه‌ها و یا حکمت‌ها به تنهایی بودند، ولی سید رضی با جمع همه اینان کنار هم، جنبه‌های مختلف شاهکار بودن کلام علی را به خوبی نمایان نمود.

این گونه‌گزینش سید رضی ویژگی‌هایی را برای نهج البلاغه فراهم آورده که موجب جذب بسیاری به آن شده است. در ادامه به برخی از آنان پرداخته شده است.

۳.۱ تنوع موضوعات نهج البلاغه

از امتیازات برجسته نهج البلاغه این است که محدود به زمینه خاصی نیست. سخن نماینده روح است و سخن هر کس به همان دنیایی تعلق دارد که روح گوینده‌اش به آنجا تعلق دارد. طبیعتاً سخنی که به چندین دنیا تعلق دارد، نشانه روحیه‌ای است که در انحصار یک دنیای به خصوص نیست. روح علی علیه السلام محدود به دنیای خاصی نیست. به اصطلاح عرفا «انسان کامل» و «کون جامع» و «جامع همه حضرات» و دارنده همه مراتب است. از امتیازات سخن امام علی علیه السلام این است که چند بعدی است نه یک بعدی. سید رضی نیز در هزار سال پیش به این مسئله توجه داشته است (همان، صص ۴۳ - ۴۴) چنانچه می‌گوید:

از عجایب علی که منحصر به خود اوست و آخدی با او در این جهت شریک نیست این است که وقتی انسان در آن گونه سخنانش که در زهد و موعظه و تبه است تأمل می‌کند و موقتاً از یاد می‌برد که گوینده این سخن، خود شخصیت اجتماعی عظیمی داشته و فرمانش همه جانبه نافذ و مالک الرقاب عصر خویش بوده است... من این مطلب را فراوان با دوستان در میان می‌گذارم و اعجاب آن‌ها را بدین وسیله برمی‌انگیزم (نهج البلاغه، مقدمه مؤلف).

سید رضی در جمع‌آوری نهج البلاغه در پی جدا کردن این جنبه‌ها از یکدیگر نبود و همه این جوانب را در کنار هم در مجموعه واحد آورد. این اقدام سید رضی سبب شد امتیازاتی در نهج البلاغه ایجاد شود که کمتر در دیگر کتب سخنان علی علیه السلام وجود دارد. همین امتیاز نهج البلاغه موجب شد تا قرن‌ها بعد افرادی مانند عبده که اتفاقی با این کتاب ارزشمند آشنا می‌شوند دیگر نتوانند آن را رها کنند و در آن غرق شوند. چنانچه خود در مقدمه تعلیقه‌ای که بر نهج البلاغه نوشته است، بیان کرده است:

هر وقت از مطالعه قسمتی صرف نظر می‌کردم و به قسمت دیگر می‌پرداختم، کاملاً تغییر موضوع و مطلب تازه‌ای را حس می‌کردم. گاهی خود را در عالمی بسیار بزرگ از معانی بلند و موضوعات عالی می‌دیدم که با زینت‌های عبارات زیبا آراسته شده و به گرد نفوس پاکیزه دور زده و به طرف دل‌های روشن روی آورده... زمانی هم می‌دیدم که جمله‌ها مبهم و سرپیچیده پرده از روی خشم‌آلود خود برداشته و دندان‌های خود را به من نشان می‌دهد...؛ و گاهی ارواحی را در قیافه پلنگ‌های درنده...؛ و در جای دیگر مشاهده می‌کردم که عقلی نورانی که شبهات به مخلوق جسمانی نداشت، از این موکب الهی جدا شده و خود را به روح انسان می‌چسباند... بسیار اتفاق می‌افتاد که گویا می‌شنیدم خطیبی بزرگ با سخنان حکیمانه خود، زمام‌داران امور مردم را مخاطب ساخته و با صدایی رسا، کارهای شایسته و نیک را به آن‌ها نشان می‌دهد...

تغییر پرده‌ها در نهج البلاغه و سیر دادن خواننده به عوالم گوناگون، بیش از هر چیزی مورد توجه و اعجاب او قرار گرفته است (سیری در نهج البلاغه، ص ۴۴). از جمله مزیت‌هایی که همه‌جانبه بودن نهج البلاغه به دنبال دارد، می‌توان این موارد را نام برد:

۴.۱ شناخت همه جانبه علی علیه السلام

خواننده با مطالعه نهج البلاغه که در آن تمامی جوانب سخنان علی علیه السلام حضور دارد، از هیچ یک از جنبه‌های وجودی علی علیه السلام بی‌بهره نمی‌ماند. در واقع نهج البلاغه منبعی است برای کسانی که می‌خواهند با اندیشه و سیره علی علیه السلام آشنا شوند و از آن الگو بگیرند تا با دقت در آن در جهت هدف خود قدم بردارند.

در واقع در نهج البلاغه با کنار هم آوردن موضوعات مختلف چهره جامع‌تری از امیرمؤمنان علیه السلام ارائه شده است. حسین بن احمد مرصفی^۱ استاد علم بیان در دانشکده دارالعلوم مصر در مقدمه شرح نهج البلاغه خود می‌گوید:

آنچه علی در این کتاب آورده است، از قبیل نشانه‌های حکمت عالی، قوانین زنده صحیح سیاسی و هرگونه پند نافذ و دلیل متقن که هم اکنون گواه عظمت و بهترین دلیل شخصیت بی‌مانند اوست، نصیب حکمای بزرگ و فلاسفه سترگ و نوابغ عالی مقام جهان نشده است. علی در این کتاب از دریای علم و سیاست و دیانت سربردار آورده و از این رو در تمام این مسائل نابغه برانزده است (در پیرامون نهج البلاغه، صص ۴۳ - ۴۴).

۱.۵ حضور موضوعات مختلف دینی و دنیوی برای پاسخ به پرسش‌های گوناگون

از دیگر مزیت‌های حضور موضوعات متنوع دینی و دنیوی کنار هم در نهج البلاغه این است که مرجعی باشد برای پاسخ سؤالات متنوع فراوان و هر کس با توجه به نیاز و علاقه خود به سراغ آن می‌رود، دست پُر برگردد. نگاهی به تنوع موضوعاتی که در نهج البلاغه کار شده است مؤید این مطلب است. عبهه این ویژگی نهج البلاغه را این‌گونه بیان می‌کند:

نهج البلاغه با مطالبی که دارد می‌تواند اهداف هر نویسنده و گوینده‌ای را تأمین کند. در این کتاب ترغیب، تنفر، سیاست، جدل تمدن، حقوق متقابل اجتماع و رهبر، قوانین عدالت، تد و نعتین وجود دارد و هیچ اندیشه و خواسته‌ای بر دل انسان نمی‌گذرد؛ جز آنکه بهتر و کامل‌ترش در این کتاب یافت شود (نهج البلاغه، تعلیقیه محمد عبهه، مقدمه).

۱. به نقل از شهرستانی: از دانشمندان و ادبا و مدرسین مصر که بعداً در دارالعلوم قاهره استاد ادبیات عرب و تاریخ شد (پیرامون نهج البلاغه، ص ۴۳).

برای نمونه به چند مورد گرایش به موضوعات مختلف نهج البلاغه میان اهل سنت در ادامه آمده است.

جنبه تاریخی نهج البلاغه

صبحی صالح جذب بیان مسائل سیاسی و اجتماعی صدر اسلام در نهج البلاغه شده است و عقیده دارد با تفکر در آن‌ها می‌توان به پرسش‌های تاریخی پاسخ داد و ریشه مسائل تاریخی را یافت.

نهج البلاغه کتابی است که در آن مسائل سیاسی و اجتماعی اسلام مورد بحث قرار گرفته و از اوضاع و احوال خلفای قبل از علی گفتگو شده است، باید در این باره فکر کرد که چرا علی در خطبه‌های خود از خلفای گذشته انتقاد می‌کند و یا از مردم روزگارش شکایت کرده است. یکی از موضوعات مهم نهج البلاغه تحریص مردم به جهاد است و در این مورد خطبه‌های متعددی هست که مردم را بر ضد منافقان و دنیاپرستان دعوت می‌کند، مخصوصاً هنگامی که لشکریان معاویه به شهرها و ولایات حمله می‌کنند و مردم بی‌پناه را می‌کشند (نهج البلاغه، ص ۱۳).

جنبه اعتقادی نهج البلاغه

به نظر محمود عقاد شاعر، ادیب و نویسنده اصلاح‌گر مصری، نه تنها خود نهج البلاغه نشانه‌ای برای توحید، بلکه منبعی است برای پاسخ به مسائل اعتقادی است.

کتاب نهج البلاغه یکی از نشانه‌های توحید است که به مردم افاضه شده است و در آن از حکمت‌های الهی سخن گفته شده و هرکس بخواهد در عقائد گفتگو کند، باید از این کتاب بهره‌گیرد و همچنین درس خداشناسی و صفات پروردگار را از آن فرا گیرد (امیرالمؤمنین و نهج البلاغه، ص ۴۸۷).

این مسائل اعتقادی و توحیدی بسیار ساده و قابل فهم و درک برای مردم بیان شده و امیرالمؤمنین با به تصویر کشیدن حسنیات از حکمت‌های الهی سخن گفته است. امام، به هدایت مردم مأمور بود و برای هدایت ایشان سخن می‌گفت، نه برای سخنوری و به رخ کشیدن علم خود؛ و همین مسئله مردم را به سخنان او جلب نموده است. در بخش‌های سه‌گانه نهج البلاغه، همه جا سخن از مسائل عینی که به زندگی معنوی و مادی انسان‌ها مربوط می‌شود به میان آمده

و انگشت روی دردها، رنج‌ها و مشکلات انسان‌ها گذاشته و طرق درمان آن‌ها نیز ارائه گردیده است. در عین حال که در آن مسائل اعتقادی بیان شده است، به سراغ کلی‌گویی و فلسفه‌بافی و مسائل پنداری نمی‌رود (نهج‌البلاغه چرا این همه جاذبه دارد، ص ۱۳). صبحی صالح به این ویژگی سخنان علی علیه السلام که در نهج‌البلاغه به خوبی نمایان است، توجه کرده است:

یکی از موضوعات جالب نهج‌البلاغه، تصویر حسیات است و بعضی از مخلوقات خداوند را که مردم هر روز آن‌ها را مشاهده می‌کنند و لیکن از اسرار خلقت آن‌ها اطلاع ندارند معرفی می‌کند و از آفرینش آن‌ها سخن می‌گوید و از قدرت خداوند در خلقت این‌گونه موجودات گفتگو می‌نماید. مثلاً درباره مورچه و... (نهج‌البلاغه، تعلیق صبحی صالح، مقدمه).

۱. ۴ نگاه تقریبی در نهج‌البلاغه

سید رضی در گزینش و گردآوری سخنان امام علی علیه السلام تلاش کرد تا سخنان ایشان را به گونه‌ای گرد آورد که مورد قبول عامه مسلمانان باشد. برای گزینش از مجموعه آنچه در اختیار داشت، به مسئله تفاهم توجه کرد (تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری، ص ۵۹۱). نگاه سنی و شیعه و دامن زدن به اختلافات آنان در آن دیده نمی‌شود و همین سبب شده است تا نهج‌البلاغه اثری جاودان در تعدیل اندیشه‌های شیعه و سنی شود و محوری برای تعامل آنان باشد. در نهج‌البلاغه انتقاد از خلفا وجود دارد، اما پذیرفتن این انتقادات برای کسانی که تعصب بی‌جا ندارند و به دنبال تعامل مسلمانان اند، گران نیست؛ زیرا نقد خیرخواهانه است. در برخی جاها تعبیر کنایی در نهج‌البلاغه دیده می‌شود^۱ که گویای همین نگاه تقریبی در گزینش نهج‌البلاغه است. در واقع شخصیت و موقعیت اجتماعی سید رضی چنین انتظاری را از او ایجاب می‌کند. سید رضی به عنوان نقیب از سوی خلیفه برگزیده شده بود. دیوان نقابت یکی از دیوان‌های بسیار پر اهمیت بود که ظاهراً هیچ نهاد دیگری جز خلافت و سلطنت توان برابری با آن را نداشت (دیوان نقابت، پژوهشی درباره پیدایش و گسترش اولیه تشکیلات سرپرستی

۱. به عنوان مثال، در خطبه سوم معروف به شقشقیه که انتقاد از خلفا مطرح است، تعبیر «فلان» به جای ذکر نام آنها آمده است.

سادات). این دیوان هیچگاه تن به تبعیض نه در ساختار و نه در کردار نداد و دارای گفتمان دینی - نژادی بود و تفاوتی میان شریف زیدی و جنبلی و... در آن نبود. این نهاد که غیرفرقه‌ای بود و تنها بر شاخصه‌های مسلمانی و شرافت نسب تکیه داشت و از منازعات مذهبی تا حد زیادی برکنار بود. نقیبان در تمامی مذاهب بودند. علاوه بر این، وصلت خاندان‌های نقبا با یکدیگر و با خاندان خلیفه موجب افزایش تسامح مذهبی می‌شد. به عنوان مثال، شریف مرتضی با دختر از خاندانی از اهل سنت ازدواج کرد و شریف رضی با دختر بزرگ زیدیه. پسر سید رضی، عدنان بن محمد، از سوی خلیفه مأمور خواباندن نزاع شیعه و سنی شده بود (همان، ص ۱۹۰).

۱. ۵. کمرنگ بودن مسائل فقهی در نهج البلاغه

یکی از اختلافات شیعه و اهل سنت در احادیث فقهی نمایان می‌شود. اهل سنت برای احادیث فقهی اهمیت خاصی قائل‌اند. در نهج البلاغه که انواع موضوعات وجود دارد، می‌توان رد پای احادیث فقهی را نیز مشاهده کرد.^۱ ولی این احادیث کمتر در مسائل اختلافی شیعه و سنی است و همین مطلب شاید عاملی بوده است که اهل سنت نیز حساسیت کمتری نسبت به آن نشان دادند؛ و بیشتر از آن استقبال کردند.

۲. شخصیت گردآورنده نهج البلاغه

۲. ۱. تأثیر اعتبار گردآورنده نهج البلاغه در اعتماد به آن به عنوان یک کتاب حدیثی

نهج البلاغه پیش از آنکه کتابی بلاغی باشد، یک کتاب حدیثی است.^۲ در مورد کتاب‌های حدیثی، اعتبار و شخصیت نویسنده و اسناد احادیث در پذیرش و نشر آن بسیار مؤثر است. گرچه متن نهج البلاغه خود گویای این است که از زبان امیرالمؤمنین علیه السلام صادر شده است، ولی عدم یادکرد سند احادیث در نهج البلاغه نقش اعتبار جمع آورنده این کتاب را در اعتماد به آن افزوده است.

اعتبار و وثاقت سید رضی نه تنها برای شیعیان، بلکه برای اهل سنت مسلم و غیر قابل انکار

۱. ر.ک: نقش نهج البلاغه در فقه اسلامی، مکارم شیرازی، ناصر.

۲. وجود اجازاتی که در نسخه‌های به جا مانده، نشانه‌ای بر این مطلب است؛ زیرا اجازه در مورد کتب حدیثی معمول بوده است.

است. بیشتر شارحان در مقدمه خود بر نهج البلاغه، از اصل و نصب و شخصیت سید رضی تمجید کرده‌اند. این در مورد شارحان سنی مذهب نهج البلاغه نیز صدق می‌کند؛ چنان چه ابن ابی‌الحدید (شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، مقدمه) و عبده و... در مقدمه خود آورده‌اند. این، اعتماد آن‌ها را به وثاقت و صدق گفتار وی می‌رساند تا جای شک و شبهه‌ای در استناد سخنان به علی علیه السلام برای آن‌ها باقی نگذارد.

۲.۲ شخصیت فرامذهبی گردآورنده نهج البلاغه

سید رضی هیچ تعصب مذهبی برای علم نداشت. حتی شاگرد غیرمسلمانی به نام مهیار دیلمی زرتشتی داشت که بعد از مدتی شیعه شد (چشمه خورشید، ص ۹۹). با «ابو اسحاق ابراهیم بن هلال حزانی» صابی غیرمسلمان رابطه‌ای صمیمی داشت و میان آن دو مراودات و مراسلات علمی و ادبی برقرار بود (شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱، ص ۳۶؛ چشمه خورشید، صص ۱۰۰ - ۱۰۱). زمانی که او درگذشت، سید رضی در قصیده‌ای عالی و بسیار حزن‌انگیز، او را مرثیه گفت. برخی از این مرثیه برآشفتنند و سید رضی را سرزنش کردند که شخصی چون او، از دودمان پیامبر صلی الله علیه و آله، کسی چون ابواسحاق صابی کافر را مرثیه می‌گوید و از فقدان او چنین می‌نالند! ولی سید رضی در پاسخ آن‌ها می‌گوید من فضل و کمالش را ستودم نه بدنش را! (چشمه خورشید، ص ۱۰۲) او در نزد بزرگ‌ترین اساتید زمان خود علم آموخت، او برای علم‌آموزی نیز تعصب نداشت و از محضر اساتید اهل سنت بهره می‌برد. سید علم نحو را در محضر ابوسعید حسن بن عبدالله بن مرزبان بغدادی معروف به قاضی سیرافی از بزرگان نحو و ادبیات درگذشته به سال ۳۶۸ هجری قمری فرا گرفت. نزد ابوالحسن قاضی عبدالجبار بن احمد بغدادی شافعی معتزلی، محدث و متکلم و اصولی بزرگ معتزله در گذشته به سال ۴۱۵ هجری قمری دو کتاب وی یعنی شرح اصول خمس و العمدة فی اصول فقه را تلمذ کرد. نزد ابوعبدالله محمد بن عمران بن موسی مرزبانی، محدث و ادیب و مورخ بزرگ معتزلی مذهب درگذشته به سال ۳۸۴ هجری قمری و ابوالقاسم عیس بن علی بن عیسی بن داوود بن جراح بغدادی، دانشمند و محدث و ادیب بزرگ معتزلی در گذشته به سال ۳۹۱ هجری، علم حدیث را فرا گرفت و نیز نزد، ابوالحفص عمر بن ابراهیم بن احمد کتانی دانشمند و قرآن‌شناس و محدث ثقه درگذشته به سال ۳۹۰ هجری قمری علم حدیث و قرآن به روایت‌های بسیار را آموخت. همچنین قرآن را نزد ابواسحاق ابراهیم

بن احمد بن محمد بن طبری، فقیه مالکی و محدث و قرآن‌شناس دانشمند درگذشته به سال ۳۹۳ هجری قمری فراگرفت. ابوابی از فقه را نیز نزد ابوبکر محمد بن موسی خوارزمی بغدادی، درگذشته به سال ۴۰۳ هجری قمری تلمذ کرد. کتاب مختصر ابی الحسن الکرخی را نزد ابومحمد عبدالله بن محمد اسدی اکفانی قاضی بغداد درگذشته به سال ۴۰۵ هجری قمری خواند. نحو و ادبیات عرب را نزد ابوعلی حسن بن احمد بن عبدالغفار فارسی نحوی، پیشوای علم نحو در گذشته به سال ۳۷۷ هجری قمری و ابوالفتح عثمان بن جنی موصلی بغدادی استاد مسلم نحو درگذشته به سال ۳۹۲ هجری قمری و ابوالحسن علی بن عیسی ربعی بغدادی شیرازی از پیشوایان نحو و ادبیات عرب درگذشته به سال ۴۲۰ هجری قمری فراگرفت (چشمه خورشید، ص ۹۷).

و از وجود محمد بن یحیی مهدی، ابوعبدالله جرجانی درگذشته به سال ۳۹۷ برای یادگیری فقه دیگر مذاهب بهره برده است. (احیاگر بلاغت علوی (مروری بر زندگی و آثار سیدرضی)، ص ۴۷)

علم آموزی سید رضی با آن هوش و ذکاوت نزد اساتید اهل سنت، آنان را به او علاقه‌مند کرده و شاید آغازی برای تعاملات بعدی بین او و اهل سنت بود. حضور شاگردانی از ادیان و مذاهب دیگر، زمینه‌ساز آشنایی اولیه اهل سنت با تألیفات سید رضی بود تا بعدها در بین جوامع اهل سنت و مکاتب سنی مذهب جای خود را باز کند. یعقوب بن احمد نیشابوری نیز یکی از علمای اهل سنت است که اجازه روایت نهج البلاغه را از سید رضی در بغداد کسب کرد و آن را با خود به خراسان برد و درحوزه علمیه آنجا به ترویج آن میان اهل سنت پرداخت (امیرالمؤمنین علیه السلام و نهج البلاغه، ص ۵۸۵).

مقبولیت سید رضی، مؤلف نهج البلاغه در میان اهل سنت و تعامل او با آنان از طریق مراودات علمی یکی دیگر از ویژگی‌های نهج البلاغه است که دروازه شهرت نهج البلاغه میان اهل سنت را در آن گشود و آن را نسبت به دیگر کتب در سخنان علی میان اهل سنت ماندگارتر ساخت.

۳. شرایط مناسب زمانی و مکانی جامعه برای نشر نهج البلاغه

۱. تأثیر شرایط جامعه در اقبال به سخنان علی علیه السلام

یکی دیگر از عوامل مؤثر در نشر یک اثر و استقبال از آن وضعیت شرایط بیرونی اثر است که

کمک به معرفی و نشر آن اثر می‌کند. نقش این عامل را در جذب اولیه مخاطبان به اثر نمی‌توان نادیده گرفت. هر اثری هر چقدر هم که ارزشمند باشد، باید افرادی برای اولین بار با آن آشنا شوند تا به ارزش آن پی برده و آن را به دیگران معرفی کنند.

مجموعه‌های واحدی که سخنان علی علیه السلام در آن‌ها گرد آمده از همان زمان حیات حضرت تا امروز در شرایط زمانی و مکانی متفاوت به وجود آمده‌اند و اگر شرایط جامعه برای نشر اثر مناسب نبوده متأسفانه آن اثر نتوانسته به دستان حق جویان برسد. حال به یک بررسی کلی در شرایط زمانی پرداخته می‌شود تا تمایز آن‌ها از این نظر با نهج البلاغه مشخص شود. جامعه مسلمین تا روزگار سید رضی در شرایط مختلفی از جهت قدرت سیاسی و فرهنگی و برخورد با نقل حدیث به خصوص سخنان علی و تعامل میان شیعه و اهل سنت قرار داشت. این سه عامل در دوران مختلف و در مناطق مختلف متفاوت بود. در جامعه ای سب علی را ترویج می‌کنند و حتی آوردن نام او مجازات دارد. زمانی هم حکومت محب اهل بیت علیهم السلام است و سخنان آنان را در جامعه ترویج می‌دهد. در جامعه ای پیروان مذاهب اسلامی به تکفیر یکدیگر می‌پردازند و در دورانی آتش دشمنی‌ها خاموش می‌شود و تعامل سازنده به وجود می‌آید. به طور کلی شرایط حاکم بر جامعه اسلامی را می‌توان این گونه بیان کرد:

حکومت بنی امیه:

۹۰ سال (۴۳ - ۱۳۲ ه. ق): ممنوعیت نقل و کتابت حدیث.

دوران حکومت بنی عباس:

۱۰۰ سال (۱۳۲ - ۲۳۲ ه. ق): تثبیت و تحکیم قدرت سیاسی و نظامی

۱۰۰ سال (۲۳۲ - ۳۳۴ ه. ق) حاکمیت حدیث و قشری‌گری: دوران رفتن تدریجی

دانشمندان و دانشجویان از ایران و بغداد و پراکندگی دانشمندان در شرق جهان است.

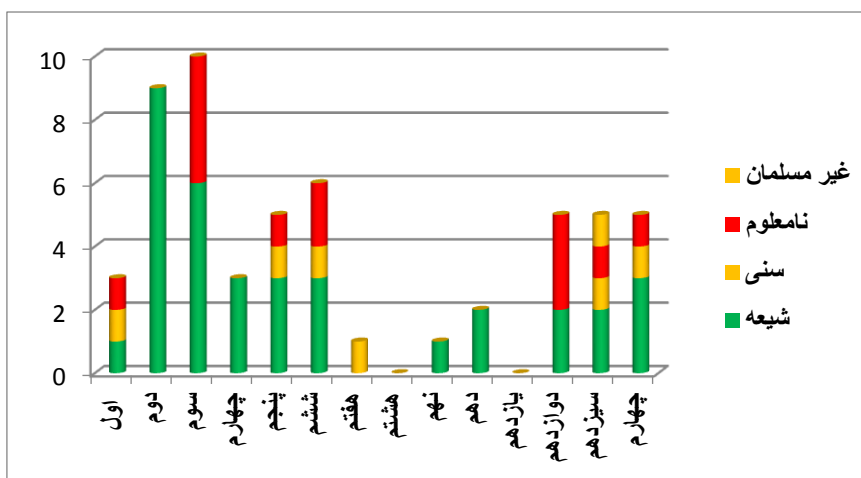
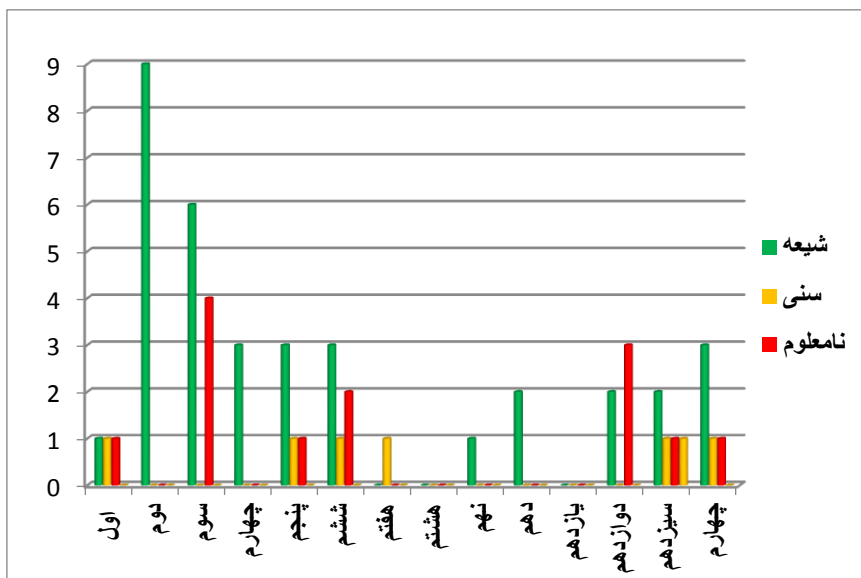
۱۰۰ سال (۳۳۴ - ۴۴۷ ه. ق): حکومت آل بویه بر بخش بزرگی از ایران و عراق

(همان، ص ۱۸).

در اینجا سعی شده با نمودار تأثیر شرایط زمانی برکمیت تلاش‌های انجام شده روی سخنان

امام علی علیه السلام و به خصوص نهج البلاغه نشان داده شود.

نمودار کمیت کتاب‌های نوشته شده در سخنان علی علیه السلام بر حسب زمان

البته باید برای بررسی دقیق تر با تفاوت شرایط جامعه را در مناطق مختلف در نظر گرفت که در این تحقیق نمی‌گنجد.

۳. ۲ شرایط جامعه در زمان تولد نهج البلاغه

آل بویه که سال ۳۳۴ می‌آیند با اهداف و مقاصد سیاسی به محدود کردن اهل سنت می‌پردازند و اعمالی در جهت اختلاف افکنی میان شیعه و سنی انجام می‌دهد مانند تشویق شیعه به نوشتن شعار علیه خلفای اول تا سوم و برگزاری مراسم دسته‌های عزاداری برای سید الشهداء علیه السلام اگر آن‌ها نیت درستی داشتند و برای خدمت به تشیع می‌خواستند گام بردارند در همین دوران پدر بزرگوار سید رضی را در استخر به زندان نمی‌انداختند؛ اما بعد از مدتی التهاب اختلافات می‌خوابد و دوران رشد و شکوفایی فرهنگی و تعامل میان شیعه و سنی آغاز می‌شود همه مورخان و نویسندگان تاریخ ادبیات و علوم، از قدیم و جدید و شرق و غرب، این دوره را از جهت پیشرفت دانش و فرهنگ، بی‌مانند به شمار آوردند (همان، ص ۱۹). در این روزگار، همه دانشمندان، با هر گرایش علمی و مذهبی و دینی در بغداد گرد آمده، در پرتو حمایت بی‌دریغ و تسامح بلا شرط شاهان آل بویه به تبادل اطلاعات علمی و گفت‌وگوی فرهنگی مشغول بودند (همان، ص ۵۵).

کتابخانه‌هایی به دست سلاطین آل بویه که از شیعیان روایت شده بود، با انواع کتب علمی و ادبی در آنجا گرد آمده بود. این کتابخانه‌ها دارای انواع کتاب‌ها در علوم و معارف بود؛ اما در اینجا نیز بعدها جاه‌طلبان و دنیاپرستان، که همواره با تحریک عواطف و احساسات عوام به مقاصد شوم خود می‌رسند، دست به کار شدند و با ایجاد اختلاف بین اهل سنت و شیعه، بهانه‌ای به دست طغرل بیگ سلجوقی، سلطان متعصب حنفی، دادند و او به عنوان این که این کتاب‌ها از کتاب‌های ضلال است، دستور آتش زدن آن‌ها را صادر کرد و این آثار طعمه حریق شد (امیرالمؤمنین علیه السلام و نهج البلاغه، ص ۴۳۴). شریف رضی در همین زمان، یعنی بهترین زمان و در بهترین مکان از نظر علمی و فرهنگی، است که پا به عرصه وجود می‌گذارد. این فضا روی سید رضی و تألیف او تاثیر گذاشته و متعاقباً تألیف او روی بهبود بخشیدن به این تعامل بین شیعه و سنی، به گونه‌ای که نهج البلاغه بلافاصله بعد از تألیف توسط اهل سنت تدریس می‌شود. سید رضی خود یکی از پایه‌گذاران این کاخ زرین فرهنگی و از پشتیبانان تسامح علمی بود، از این روی در نزد امامان همه مذاهب اسلامی رایج در بغداد و استادان فرقه‌های کلامی، درس خوانده و در نهایت با تبحر یافتن در اصول آن مذهب و این فرقه، آزادانه و به روش علمی با سران آن‌ها به

بحث و مناظره می‌نشست (همان، ص ۵۶). در واقع شرایط تعاملی جامعه روی شخصیت و موقعیت سید رضی برای تعامل با دیگر مذاهب و از طرفی، شخصیت و اقدامات سید رضی روی ایجاد شرایط تعاملی میان مذاهب در جامعه مؤثر بود. استاد سید محمدمهدی جعفری این باره می‌گوید:

تألیف اثری همچون نهج‌البلاغه حاصل دو عامل محیط و شخصیت سید رضی است که در آن زمان با هم جمع شدند. در دوران قبل و بعد از سید رضی شخصیت‌های برجسته‌ای بودند ولی عامل محیطی فراهم نبود برای ایجاد همچنین اثری و از طرفی در دورانی شرایط محیطی فراهم بود مانند دوران حیات امام رضا علیه‌السلام ولی شخصیتی همچون سید رضی برای خلق همچنین اثری حضور نداشت. پس جمع این دو سبب تألیف اثر گران‌قدر نهج‌البلاغه گردید.^۱

البته در همان دوران نیز از انتشار آثار سید رضی در مناطقی دیگر که نفوذ شیعه کم بود جلوگیری می‌شد (امیرالمؤمنین و نهج‌البلاغه، ص ۶۰۸).

۳.۳ تأثیر شرایط جامعه در استقبال از نهج‌البلاغه

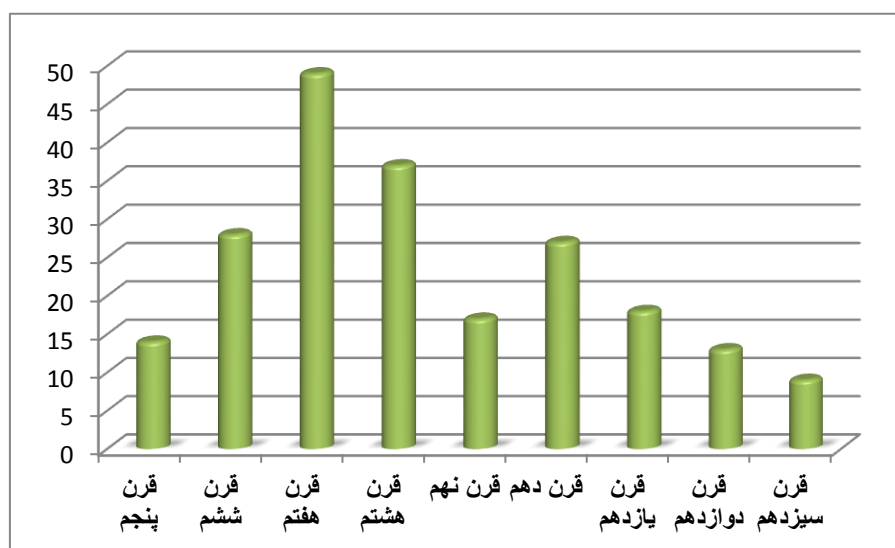
همچنان‌که شرایط جامعه در آشنایی و اهل سنت با نهج‌البلاغه مؤثر بود، برای انتشار نهج‌البلاغه در دوران بعدی نیز بی‌تأثیر نبوده است. در بررسی کمی کارهای انجام شده روی نهج‌البلاغه، نوساناتی مشاهده می‌شود که تأثیر شرایط جامعه بر استقبال از نهج‌البلاغه را مطرح می‌کند. در این زمینه، استاد محمدمهدی جعفری نظریه‌ای دارد:

هر زمانی که جامعه از نظر فرهنگی رشد کرده ولی از نظر سیاسی در خفقان بوده است مردم به نهج‌البلاغه پناه می‌برند مانند قرن هفتم که هم آثاری درباره نهج‌البلاغه تألیف شده است و هم تأثیر آن بر شعر شاعران این دوره از جمله مولانا در اواسط قرن و سعدی در اواخر قرن به وضوح مشاهده می‌شود. هر زمان که جامعه در انحطاط فرهنگی بوده و مردم نسبت به مسائل سیاسی جامعه بی‌تفاوت بوده‌اند استقبال از نهج‌البلاغه کمتر شده است. شرایط جامعه ایران در زمان انقلاب نیز می‌تواند مصداقی

۱. مصاحبه با استاد جعفری، ۹۲/۱۰/۳.

برای این نظریه باشد، زیرا پس از سال‌ها انحطاط فرهنگی، مردم بیدار شدند و به دنبال راه نجات به سراغ نهج‌البلاغه رفتند. در ایران سال‌ها نهج‌البلاغه در فراموشی بود تا زمان انقلاب که در بین جوانان انقلابی جای خود را باز کرد و مأمورین حکومت که آن را خطری برای خود می‌دیدند، این کتاب را از بین جوانان جمع می‌کردند (چرا نهج‌البلاغه این همه جاذبه دارد؟، ص ۱۳).

پس می‌توان نتیجه گرفت یکی از عوامل مؤثر در جذابیت نهج‌البلاغه، حکومت و شرایط جامعه بوده و هست؛ چه در بدو تألیف آن که با ایجاد فضای تعاملی میان مذاهب زمینه شناخت نهج‌البلاغه در بین دیگر مذاهب فراهم شد و چه در دوران بعدی، البته این نظریه نیاز به مطالعه بیشتر و دقیق‌تر دارد. شاید با بررسی آن بتوان به دیگر جاذبه‌های نهج‌البلاغه دست یافت. در ادامه، نموداری آمده تا استقبال از نهج‌البلاغه در دوره‌های مختلف را نشان دهد. ولی برای بررسی دقیق‌تر، نیاز است که تفاوت شرایط جوامع در نظر گرفته شود. به عنوان مثال، شرایط جوامعی که به نهج‌البلاغه اقبال نشان دادند مانند عراق، حجاز، مصر، لبنان، هند، خراسان بزرگ و ایران، در دوره‌های مختلف مد نظر گرفته شود که البته در این تحقیق مجال آن وجود ندارد.

نمودار ۳ کمیت کارهای انجام شده در زمینه نهج‌البلاغه بر حسب زمان

توضیحات:

این نمودار بر حسب اطلاعات آورده شده در جدول ۲ می‌باشد. نسخ خطی قرن یازدهم و دوازدهم و سیزدهم در نظر گرفته نشده است؛ و یکی از دلایل پایین آمدن آن در این قرون، همین مطلب است؛ زیرا با آمدن صنعت چاپ، نسخه‌های چاپی جای نسخه‌های خطی را گرفتند.

جدول ۲^۱

نوع اثر	نام اثر (سال تألیف بر اساس هجری قمری)	مؤلف	مذهب مؤلف ^۲
قرن پنجم (۱۴ اثر در مجموع)			
استنساخ	۱۲ نسخه ^۳		
ترجمه	نهج البلاغه ترجمه فارسی حدود قرن پنجم و ششم	تصحیح عزیزالله جوینی	
شرح	شرح النهج	القاضی عبدالجبار (۴۱۵ هـ.ق)	
قرن ششم (۲۸ اثر در مجموع)			
استنساخ	۱۸ نسخه		
شعر برای نهج البلاغه		علی بن احمد فنجگردی نیشابوری (۵۱۲)	سنی
شرح	شرح نهج البلاغه (نسخه‌ای نمانده است)	ابوالقاسم محمود بن عمر زمخشری (۵۳۸)	سنی
شرح	شرح نهج البلاغه	ابونصر احمد بن محمد بن مسعود وتری حنفی (۵۵۲)	
شرح	معارض نهج البلاغه	ظهیرالدین ابو الحسن علی بن زید بیهقی، فرید خراسان (۵۶۵)	سنی
شرح	منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه (۵۵۶)	قطب‌الدین ابوالحسن سعید بن هبة الله بن حسن راوندی (۵۷۳)	شیعه

۱. اطلاعات جدول: الحسینی الخطیب، پیشین؛ عطاردی قوچانی، پیشین؛ دلشاد تهرانی، پیشین؛ طباطبایی، عبدالعزیز، دستنویس‌های به دست آمده نهج البلاغه تا پایان سده دهم هجرت، تهران، بنیاد نهج البلاغه.
۲. در این جدول بررسی مذهب افراد اصل نبوده است و هر جا در منابع صریح اشاره شده، در جدول آمده است.
۳. با توجه به فراوانی نسخ خطی و ناشناخته بودن بسیاری از ناسخان آنها، از ذکر تک تک ایشان خودداری شده است.

شرح	المعراج فی شرح نهج البلاغه	مجهول المؤلف	
شرح	حداثق الحقائق فی شرح نهج البلاغه (۵۷۶)	ابوالحسن محمد بن حسین بیهقی نیشابوری، قطب‌الدین کبیری	شیعه
شرح	أعلام نهج البلاغه - المعارج نهج البلاغه	علی بن ناصر سرخسی	شیعه
شرح	شرح نهج البلاغه	افضل‌الدین حسن بن علی ماه‌آبادی (بعد ۵۸۵)	--
شرح	شرح نهج البلاغه	فخرالدین ابوعبدالله محمد بن عمر رازی (۶۰۶)	سنی
قرن هفتم (۴۹ اثر در مجموع)			
استنساخ	۳۸ نسخه		
استدراک	التذیل علی نهج البلاغه	عبدالله بن اسماعیل حلبی (قبل از ابن ابی-الحدید)	
شرح	شرح نهج البلاغه	ابوالفضل یحیی بن ابی طی حمید بن ظافر بخاری (۶۳۰)	شیعه
شرح	شرح نهج البلاغه	رضی‌الدین ابوالفضل حسن بن محمد بن حسن صاغانی حنفی (۶۵۰)	سنی
شرح	شرح نهج البلاغه	عزالدین عبدالحمید بن هبة‌الله بن ابی‌الحدید معتزلی مدائنی (۶۵۶)	معتزلی
شرح	شرح نهج البلاغه	سید رضی‌الدین ابوالقاسم علی بن موسی بن-طاووس (۶۶۴)	شیعه
شرح	شرح نهج البلاغه	تاج‌الدین ابوطالب علی بن انجب بغدادی، ابن ساعی (۶۷۴)	
شرح	شرح نهج البلاغه (۶۷۷) (شرح نهج البلاغه - المتوسط - الصغیر (۷۰)	کمال‌الدین میثم بن علی بحرانی (۶۷۹)	شیعه
ترجمه و شرح		حسین بن شرف‌الدین اردبیلی (معاصر اسماعیل صفوی)	
شرح	حواشی نهج البلاغه	أحمد بن الحسن الناوندی (شاگرد جمال‌الدین الوارمینی)	
شرح	شرح النهج	ابن‌العنقا	شافعی

شرح	شرح نهج البلاغه	مؤلف ناشناخته (در وقائع الايام و الرياض و تحفة الابرار)
قرن هشتم (۳۷ اثر در مجموع)		
استنساخ	۳۱ نسخه	
استدراك	ملحق نهج البلاغه (۷۲۹ هـ ق)	احمد بن يحيى بن احمد ناقة
شرح	شرح نهج البلاغه	جمال الدين ابومنصور حسن بن يوسف، علامه شيعه حلي (۷۲۶)
شرح	الديباج الوضي في الكشف عن اسرار كلام الوصي (۶ مجلد)	مؤيد بالله يحيى بن حمزه علوي يمانى (۷۴۵)
شرح	التفاس في شرح نهج البلاغه (۷۵۹)	بعض علماء السنة سنى
شرح	شرح نهج البلاغه	كمال الدين عبدالرحمن بن محمد عتايقي حلي شيعه
شرح	شرح نهج البلاغه	سعدالدين مسعود بن عمر تفتازانى هروى شافعي (۷۹۳)
قرن نهم (۱۷ اثر در مجموع)		
استنساخ	۱۴ نسخه	
شرح	شرح نهج البلاغه	صائن الدين على بن محمد بن افضل الدين محمد ثركه (۸۳۰)
شرح	التحفة العلية في شرح البلاغة الحيدرية، (۸۸۴) المواهب الالهية	سيد افصح الدين محمد بن حبيب الله حسيني شيعه
شرح	روضة الابرار في شرح نهج البلاغه	ابوالحسن على بن الحسين زوارى اصفهاني شيعه
قرن دهم (۲۷ اثر در مجموع)		
استنساخ	۱۸ نسخه	
		اميرعلى شيرنواي (۹۰۶)
شرح نهج البلاغه	شرح نهج البلاغه	قوام الدين يوسف بن حسن شيرازى، قاضى بغداد (۹۲۲)
شرح فارسى	منهج الفصاحة في شرح نهج البلاغة	جلال الدين حسين بن شرف الدين عبدالحق، الهى اردبيلي (۹۵۰)
ترجمه و شرح فارسى	تنبيه الغافلين و تذكرة العارفين	مولى فتح الله كاشانى (دوره شاه طهماسب صفوى) (۹۸۸)
شرح فارسى	شرح نهج البلاغه	عزالدين على بن جعفر شمس الدين آملى شيعه

شرح	شرح نهج البلاغه	عمادالدين على قارى استر آبادى (معاصر شاه طهماسب صفوى)	شيعة
شرح فارسی	شرح نهج البلاغه	ناشناخته، نسخه نفیسی از آن به خط مولی عبدالله بن حسین در ۹۷۳	
منتخب نهج البلاغه	منتخب وصایا امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small> و حکمه (۹۹۱)	به خط میرقاسم قره باغی	شيعة
شرح	شرح نهج البلاغه	مجهول المؤلف	
قرن یازدهم (اثر در مجموع ۱۸)			
ترجمه شرح ابن ابی الحدید به فارسی	شرح نهج البلاغه (۱۰۱۳)	شیخ شمس بن محمد بن مراد	
نقل شرح ابن ابی الحدید به فارسی	شرح نهج البلاغه	شمس الدین بن محمد بن مرط الخطیب	
شرح فارسی	شرح نهج البلاغه (۱۰۱۶)	شیخ علی، حکیم صوفی	
شرح	شرح نهج البلاغه	شیخ بهاء الدین محمد بن حسین بن عبدالصمد عاملی حارثی (۱۰۳۱)	شيعة
شرح فارسی	شرح نهج البلاغه (۱۰۲۸)	نور محمد بن قاضی عبدالعزیز	
شرح	منهاج الولاية فی شرح نهج البلاغه (دو مجلد)	ملا عبدالباقی صوفی تبریزی (۱۰۳۹)	
شرح	العقد النضید المستخرج من شرح ابن ابی الحدید	فخرالدین عبدالله بن مؤید بالله	--
استدراک	النهج القویم فی کلام امیرالمؤمنین <small>علیه السلام</small>	سید خلف بن عبدالمطلب مشعشی حویزی (۱۰۷۴)	
شرح	انوار الفصاحة فی شرح نهج البلاغه (سه مجلد) (۱۰۵۳)	مولی نظام الدین علی بن حسن گیلانی	
شرح	شرح نهج البلاغه	حسین بن شهاب الدین بن حسین عاملی کرکی (۱۰۷۶)	شيعة
شرح	شرح نهج البلاغه	سلطان محمود بن غلام علی طیبسی قاضی (۱۰۷۹) از شاگردان علامه مجلسی	--
شرح	المستطرفات فی شرح نهج الهداة	فخرالدین بن محمد طریحی التجفی	شيعة
شرح فارسی	شرح نهج البلاغه	مولی محمد صالح بن محمد باقر بن قزوینی روغنی	شيعة

	ابوالرئیس ابوالحسن محمد، صدیق الملک	شرح نهج البلاغه	تعلیقه
	ابی تراب نهدی	شرح نهج البلاغه (۱۰۹۷)	شرح
سنی	بعض علماء العامة	شرح نهج البلاغه	شرح
سنی	نظام السیدین احمد کیلانی (معصر شیخ محمد مهدی لاهیجی نجفی)	مصباح الأنوار	شرح
شیعه زیدی	سید یحیی بن ابراهیم الجخاف (۱۱۰۲)	ارشاد المؤمنین الی معرفة نهج البلاغه المبین	شرح
قرن دوازدهم (۱۱۳ اثر در مجموع)			
	خط السید أحمد بن السید ابراهیم الطباطبائی	التعلیقات علی نهج البلاغه (۱۱۰۳)	شرح
شیعه	مولی محمود (محمود) رفع بن فرج کیلانی، مولی رفیعا کیلانی نزیل مشهد (۱۱۰۸)	شرح نهج البلاغه	شرح
	سید محمد بمن ابی تراب حسنی اصفهانی، علاء الدین گلستانه (۱۱۰۰)	بهجة الحدائق؛ حدائق الحقائق فی شرح کلمات کتاب الله الناطق	شرح صغیر و کبیر
	محمد کاظم مشهدی (زنده در ۱۱۰۷)	شرح فارسی عهدنامه مالک اشتر (نسخه موجود در کتابخانه رضویه)	شرح فارسی عهدنامه مالک اشتر
	سید حسن بن مطهر جر موزی معینی (۱۱۱۰)	شرح نهج البلاغه	شرح
شیعه	سید نعمت الله جزائری (۱۱۱۲)	الحواشی صاقیة و الموازن الواقیة	شرح
شیعه	عبدالله بن صالح بحرانی سماهیجی (۱۱۳۵)	شرح نهج البلاغه	شرح
	ابی الرضا محمد علی بن بشارة از خاندان موحی خاقانی نجفی	شرح نهج البلاغه	شرح
شیعه	آصف قزوینی	- (ذکر در تتمیم امل الامل از شیخ عبدالبنی قزوینی)	شرح یک خطبه
شیعه	تاج الدین حسن، ملا تاج (۱۱۳۸)	شرح نهج البلاغه	شرح فارسی
	عبدالله بن نور الله یا نور الدین	شرح نهج البلاغه	شرح
شیعه	میرزا محمد تقی بن کاظم بن عزیز الله، شمس آبادی (۱۱۵۹)	شرح نهج البلاغه	شرح
شیعه	میرزا محمد علی بن ابی طالب زاهدی کیلانی اصیبهانی (۱۱۸۱)	شرح نهج البلاغه	شرح

شیعه	محمود بن محمدتقی مشهدی	منتخب نهج البلاغه (۱۱۷۲)	شرح منتخب نهج البلاغه
سیزدهم (۹ اثر در مجموع)			
شیعه	شیخ عبد النبى بن شرف الدين محمد الطسوجى آذربایجانى (۱۲۰۳)	شرح نهج البلاغه	شرح
شیعه	سید عبدالله بن محمدرضا شُبْر حسینى کاظمى (۱۲۴۲)	شرح نهج البلاغه	شرح
شیعه	میرزا محمدباقر بن محمد بن لاهیجى اصفهانى، نواب	شرح نهج البلاغه (۱۲۲۶)	شرح فارسى
شیعه	سید جلال محمد مهدى بن سید مرتضى حسینى خاتون آبادى، نسل علامه مجلسى (۱۲۶۳)	شرح نهج البلاغه	شرح فارسى
شیعه	سید صدرالدين بن محمد باقر موسوى دزفولى (۱۲۵۶)	منهج المعرفة	شرح
شیعه	سید محمدتقى بن میر مؤمن حسینى قزوینى (۱۲۷۰)	طرائف الحکمة و بدائع المعرفة	منتخب نهج البلاغه
شیعه	ابى القاسم بن سید محمد حسن بختياراتى اصفهانى (۱۲۷۲)	شرح النهج	شرح
شیعه	مجهول المؤلف	شرح النهج	شرح
شیعه	محمدتقى هروى (۱۲۹۹)	شرح خطبه همام	شرح گزینشى
	شیخ قاضى محمد بن حسین بن محمد بن قریب قاسان	العقبة	شرح مقدمه سید رضى بر نهج البلاغه
	مولوى اعجاز حسین بن جعفر حسن بدایونى هندى	حل لغات نهج البلاغه	تفسیر الفاظ
شیعه	شیخ محمدباقر بن عبدالله محمودى	نهج السعادة فى مستدرک نهج البلاغه	مستدرک

نتیجه‌گیری

تقریباً می‌توان گفت تمامی کسانی که به سراغ نهج‌البلاغه آمده‌اند، شیفته بلاغت و فصاحت و در کل، زیبایی ظاهری نهج‌البلاغه شده‌اند و این ویژگی نهج‌البلاغه در جذب آن‌ها بسیار مؤثر بوده است. سید رضی با چینش و سلیقه‌ای که در این کتاب به خرج داد، تمام سخن‌شناسان را به سخنان علی علیه السلام جذب کرده است و از آنجا که در این کتاب ارزشمند موضوع خاصی در نظر گرفته نشده و تمامی جنبه‌های وجودی که امیرالمؤمنین علیه السلام از آن‌ها سخن گفته در آن وجود دارد، هر کسی با توجه به شخصیت خود، مجذوب جنبه‌ای از آن شده و بهره برده است. از سوی دیگر، مقبولیت سید رضی، مؤلف نهج‌البلاغه، در میان اهل سنت و شخصیت فرامذهبی و تعاملی او از عوامل جذب اهل سنت به نهج‌البلاغه بوده است. نگارش نهج‌البلاغه در بهترین دوران فرهنگی از یک سو و تعامل اهل سنت و شیعه از سوی دیگر، در انتشار اولیه نهج‌البلاغه در میان اهل سنت بسیار مؤثر بوده است.

کتاب نامه

۱. الاعلام قاموس تراجم الاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین، الزرکلی، خیرالدین، دار العلم للمالیین، الطبعة: الخامسة عشر، ۲۰۰۲ م.
۲. احیاگر بلاغت عربی (مروری بر زندگی و آثار سید رضی)، جعفری، محمدمهدی، تهران، همشهری، ۱۳۸۸ ه.ش.
۳. آشنایی با کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی، مرعشی، محمود، آینه پژوهش، شماره ۱، خرداد و تیر ۱۳۶۹ ه.ش.
۴. امام علی علیه السلام در آینه قلم، کارنامه منابع درباره امیرمؤمنان، خانه پژوهش قم، قم: مؤسسه اطلاع رسانی مرجع، ۱۳۸۳ ه.ش.
۵. امیرالمؤمنین علیه السلام و نهج البلاغه، عطاردی قوچانی، عزیزالله، مشهد، عطارد، ۱۳۷۹ ه.ش.
۶. تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری، جعفریان، رسول، انصاریان، ۱۳۷۵ ه.ش، چاپ اول.
۷. تذکرة الخواص، ابن جوزی، یوسف بن قزاوغلی، بیروت، لبنان، مؤسسه اهل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۱ ه.ق.
۸. چشمه خورشید، آشنایی با نهج البلاغه، دلشاد تهرانی، مصطفی، تهران، دریا، ۱۳۸۹ ه.ش.
۹. در پیرامون نهج البلاغه، شهرستانی، سید هبة الدین، ترجمه: میرزاده اهری، قم، دفتر انتشارات اسلامی؛ وابسته به جامعه مدرسین قم، چاپ پنجم ۱۳۷۵ ه.ش.
۱۰. دستنویس های به دست آمده نهج البلاغه تا پایان سده دهم هجرت، طباطبایی، عبدالعزیز، تهران، بنیاد نهج البلاغه.
۱۱. دیوان نقابت، پژوهشی درباره پیدایش و گسترش اولیه تشکیلات سرپرستی سادات، خالقی، محمدهادی، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۷ ه.ش.
۱۲. شرح نهج البلاغه، ابن میثم بحرانی، کمال الدین میثم بن علی، تهران، مؤسسه النصر، ۱۳۰۰ ه.ش.

۱۳. شرح نهج البلاغه، عبده، محمد، حقه محمد محی‌الدین عبدالحمید، بی‌جا، مطبعة الاستقامة، بی‌تا.
۱۴. علمای خراسان و نهج البلاغه، عطاردی قوچانی، عزیز الله، مشهد، عطارد، ۱۳۷۳ ه. ش.
۱۵. کلمات قصار امام علی علیه السلام در نثر الالی، حافظیان بابلی، ابوالفضل، پژوهش‌های نهج البلاغه، پائیز ۱۳۸۰ ه. ش، شماره ۱.
۱۶. گردآورندگان سخنان علی از آغاز تا غرر الحکم با نگاهی به شرح آقا جمال خوانساری، مهدوی راد، محمدعلی، آینه پژوهش، شماره ۵۵ و ۵۶، فروردین و تیر ۱۳۷۸ ه. ش.
۱۷. مروج الذهب و معادن الجواهر، المسعودی، ابی‌الحسن علی بن‌الحسین، شرحه عبدالامیرعلی مهنا، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۱ ه. ق.
۱۸. مصادر النهج البلاغه و اسانیده، الحسینی الخطیب، عبدالزهراء، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۵ ه. ق.
۱۹. نقش نهج البلاغه در فقه اسلامی، مکارم شیرازی، ناصر.
۲۰. نهج البلاغه چرا اینهمه جاذبه دارد؟!، مکارم شیرازی، ناصر، تهران، بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۷۹ ه. ش.
۲۱. نهج البلاغه، الشریف الرضی، تعلیق صبحی صالح، قم: انوار الهدی، ۱۴۲۱ ه. ق.

